

Op slakkenjacht: oude afbeeldingen van (land)slakken in de kunsthistorie en letterkunde

Susan de Heer & Bram Breure

Hunting for snails: old pictures of land snail species in art history and literature

Summary. A brief survey is presented on pictures in art history and literature that (in most cases) can unambiguously be traced to being land snails, either snails or slugs. In medieval manuscripts, several stylised snails may be found around the theme 'knight versus snail'. In woodcuts and etchings snails become increasingly detailed, while from the late 16th century onwards land snails may be found on still-lives: first on engravings and subsequently on paintings. However, the oldest recognisable species do occur on paintings from the late 15th century and, about 500 years earlier, in an illumination of a medieval text.

Inleiding

Van het een komt het ander. Begonnen als een onderzoekje naar afbeeldingen van tropische boomslakken in oude literatuur (Breure *et al.*, 2014), leidde dit al snel tot een nader onderzoek van Europese en niet-Europese landslakken die op oude schilderijen staan afgebeeld (Breure & De Heer, in voorbereiding). En al spittend door vele kunstboeken en online databases kwamen we veel meer tegen dan we hadden verwacht. In het algemeen zijn er echter relatief weinig gegevens te vinden, vaak in een bredere context (bijv. rariteitencabinetten; Van Benthem Jutting, 1939) of verstoep in kunsthistorische literatuur (bijv. Yapp, 1981; Buvelot & Van der Vinde, 2008). Tijd voor een kleine bloemlezing, want het onderwerp is schier onuitputtelijk. Wij maken een onderscheid achtereenvolgens naar afbeeldingen in manuscripten, tekeningen in kleur, etsen en boeken, landslakken op schilderijen en slakken verwerkt in diverse objecten (voetnoot 1).

Afbeeldingen in manuscripten

In verschillende Middeleeuwse manuscripten kunnen verluchtingen rond het thema 'ridder bestrijdt slak' worden gevonden. Bijna zonder uitzondering zijn dit gestileerde afbeeldingen van slakken die ongetwijfeld geïnspireerd zijn op de natuur, maar die soms deels ontsproten lijken aan de fantasie. Eén van de oudste afbeeldingen dateert wellicht uit ca. 1220-1240 en is te vinden in een manuscript van Villard de Honnecourt (2, blogpost #73 op huntingforsnails.wordpress.com). Het toont een sterk gestileerde huisjesslak die de strijd lijkt aan te gaan met een ridderfiguur. Andere afbeeldingen rond hetzelfde thema zijn onder mediëvisten welbekend [bijv. Biggs, 2013; zie ook Anoniem, 2013. Hurst (2009) geeft een overzicht van de symbolische betekenis van de slak]. Een afbeelding die preciezer is, is te vinden in het Macclesfield Psalter, dat rond 1330 is ontstaan in East Anglia in het Verenigd Koninkrijk (Pyrduim, 2009). Deze afbeelding (#74), te vinden op folio 76r ('Doec and the Priests of Nob, the snail combat', Fitz-William Museum, University of Cambridge, V.K.), zou geïnspireerd kunnen zijn op de Segrijnslak *Cornu aspersum*. Dit blijft echter giswerk, aangezien de maker waarschijnlijk nooit de intentie heeft gehad een slak levensecht af te beelden. Dat geldt ook voor de afbeelding in het oudste manuscript dat wij hebben kunnen vinden, nl. een kopie van Dioscorides' *De materia medica* (#20). De slak is hier lichtelijk gestileerd, maar de schelp is waarschijnlijk van een *Tacheocampylaea* soort uit Sardinië (3).

In de Middeleeuwen werden manuscripten vaak geschreven zonder auteursvermelding en vaak door anderen van afbeeldingen voorzien, soms vele jaren later. Er bestaan vaak meerdere exemplaren van, die in de loop van de tijd op uiteenlopende plaatsen terecht zijn gekomen (4). Zo wordt een compilatie van geografische en mythologische thema's, bekend onder de titels 'Livre des merveilles du monde' of 'Secrets de l'histoire

naturelle', zowel bewaard in de Bibliothèque Nationale in Parijs als in de Pierpont Morgan Library in New York. Het boek bevat excerpten uit werken van o.a. Plinius, Orosius, Marbode de Rennes en Odoricus, met soms verwijzingen naar de Bijbel. Dit boek appelleerde aan verre landen als 'magische en dromerige plaatsen' (LeGoff, 1999) en stimuleerde de interesse voor o.a. de exotische fauna. In het oudste exemplaar, in een tekst over Sri Lanka, staat de afbeelding waaraan de titel van dit artikel is ontleend: in een heuvelachtig landschap maakt een jager in gezelschap van vier honden jacht op een reusachtige slak. Links in beeld is nog een leeg slakkenhuis te zien, uit de mondopening komt het bovenlichaam van een vrouw die in gesprek is met een figuur die op de rand van de opening zit (fig. 1; zie ook Lafountain, 2012). Deze slakken zijn waarschijnlijk gestileerd naar een endemische *Acavus* soort (5).



Fig. 1. Jean Mansel (1428), *Secrets de l'histoire naturelle*, f. 4v (BNP, ms. Français 1379).

De oudste, ons bekende, afbeeldingen van een slak in de Nederlandse literatuur vinden we bij Jacob van Maerlant in 'Der Naturen Bloeme'. Dit handschrift uit eind 13e/midden 14e eeuw [voltooiingsjaar: 1266 (Van Oostrom, 1985), ca. 1340-1350 (Van der Vlist, persoonlijke mededeling)] is een bewerking van *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré (ca. 1201-1270) (6). Zowel een naaktslak als een huisjesslak zijn erin te vinden. Beide figuren zijn overigens mogelijk, later dan de tekst, in de 15e eeuw vervaardigd in 'Utrechtse stijl' (#111). De naaktslak staat als volgt beschreven (7):

Limax es ene maniere van slecken / Dien wi sien haer seluen recken / Ende traghelike hene gaen / Experimentator doet verstaan / Datsoe tewintre es verloren / Te lentine so comt soe voren / Ende segghen dat dat bloet van hare / Die porrekine so vaste sluit / Datter gheen haer mee gaet vut / Ende daer

puusten wassen in wonden / Men wriifse ontwee tien stonden / Dat soese ghenesen doet / Van dezen wormen weset vroet / Dese ne leghet in ghene scelle / Maer soe cruupt in haers selues velle.

De tekst bij de huisjesslak luidt als volgt (8): Testudo es die name der slecken / Die haer can in haer huus decken / Ende schiint oft ware marberiin / Ende dat verhart dat sonneschiin / Van haren lime ende makent hart / Som siin si root som bont som swart / Ist datmen werpet vp hare sout / So verderuet met ghewout / So datter of bliiuet harde cleene / Sonder een luttel bloets allene / Ende dats goed te medicinen / Aldus doetse dat soud dwinen. Uit de laatste tekst (5e regel) blijkt duidelijk dat het daar om het epiphragma van een landslak gaat.

Een vertaling van Boëthius' *De consolatio philosophiae* is in de Bibliothèque Nationale in Parijs. Dit manuscript is verlichtigd met fraaie afbeeldingen, op een waarvan twee slakken zijn afgebeeld (#117). Beide zijn enigszins gestileerd, maar kunnen geïnspireerd zijn op *Cepaea* of *Helix*-achtigen. Deze afbeeldingen zijn in de 15e eeuw gemaakt. Een ander Frans voorbeeld uit die tijd laat zien dat het thema 'ridder bestrijdt slak' ook in de letterkunde voorkomt; in de marginalia bij het handschrift 'La fleur des histoires' (uit 1454) zijn beide te zien, zij het op grote fysieke afstand van elkaar, terwijl een reigerachtige vogel de slak lijkt te beschermen (#79). Volgens Pinon (1980) is de betekenis van het thema door de eeuwen heen gewijzigd; in de meest recente werken zou het duiden op een volksoptand tegen degenen die hen uitbuiten.

Illuminaties in manuscripten komen ook in de 16e eeuw nog voor, zij het in steeds mindere mate. Alfred Dürer, een veelzijdige kunstschilder, tekenaar en graveur die rond 1500 in Nürnberg woonde, leverde een aantal van de illuminaties in wat bekend is geworden als het getijdenboek uit 1513 van Maximilian I. Een van deze illuminaties toont een engel die met zijn linkervoet op een gestileerde slak staat waarvan de rechterzijkant is afgebeeld (#80); zie ook Strauss (1974). Ook in muziekboeken kwam de slak voor, maar dan louter als versiering. In het *Graduale ad usum ecclesiae Sancti Deodati*, ontstaan in de periode 1504-1514, zien we vier slakken die in paren zijn afgebeeld (#84). Een ander voorbeeld uit die tijd is het eind 15e eeuwse manuscript met Franse chansons dat bewaard wordt in de Deense Koninklijke Bibliotheek in Kopenhagen (9). Slakken worden ook hier gestileerd afgebeeld (#30) en zouden hier symbool kunnen staan voor liefde. In een aantal andere gevallen wordt bij deze illuminaties een schelp (of schelpachtige vorm) gebruikt in combinatie met een (deel van) een mensfiguur; het is overigens niet duidelijk of hiervoor werkelijk landslakken model hebben gestaan. Zie voor meer achtergrond over dit manuscript Woetmann Christoffersen (2013). Aan het eind van de 16e eeuw zien we dat vader en zoon Jacob en Joris Hoefnagel weliswaar nog een aantal gestileerde huisjesslakken tekenen, maar ook een aantal afbeeldingen maken die in elk geval tot op genus niveau identificeerbaar zijn. Zo is er een tekening op perkament uit 1589, gemaakt door Jacob Hoefnagel, waarop een *Helix*-achtige schelp staat afgebeeld (#259). Enkele jaren later in 1592 tekende Joris Hoefnagel diverse illuminaties met slakken in het handschrift *Mira calligraphiae monumenta*, waarvan een aantal zeer natuurgetrouw zijn weergegeven (Hendrix & Vignau-Wilberg, 1992: 37-52), bijv. *Cepaea* spec. en *Arion* cf. *rufus* (L., 1758) (10).

Afbeeldingen in etsen en boeken

In 'Das buch der Natürlichen weißheit' van Ulrich von Pottenstein uit 1490 vinden we een houtsnede ter verlichtiging bij de fabel. De afbeelding toont een kasteelkelder met een zwarte kat die verschrikt lijkt te zijn door de ontmoeting met een monsterlijk grote slak, die het geheel glimlachend lijkt aan te zien (#88). Een ronduit satirisch beeld treffen we aan bij Jörg Wickram, een Duitse schrijver die in 1550 een gedichtenbundel uitbracht, getiteld 'Kurzweil', voorzien van houtsnedes ter verlichtiging. Op een ervan zien we een haas die op een gestileerde, maar *Helix*-achtige slak zit (#257). Deze afbeelding vertoont gelijkenis met een nog niet eerder genoemde illuminatie in het gebedenboek van Renaud de Bar, bisschop van Metz, van ca. 1302 (#46).

In de 16e eeuw ontstond in Italië het genre van de emblematoboeken; korte teksten werden voorafgegaan van een spreuk die de betekenis samenvatte en vaak ook van een afbeelding. Dit genre werd vooral populair in Nederland, België, Duitsland en Frankrijk. In 1616 publiceerde Jacobus Bruck *Emblemata moralia et bellica* (Praz, 2001: 287); het motto van de auteur 'Nil ultra' verbeeldt een slak met een kroon die over een ring kruipt (#258). Joachim Camerarius publiceerde vier emblematoboeken over de natuur, die een eeuw later zijn verzameld tot *Symbolae et Emblematum Centuria Quator*. In het vierde boek vinden we enkele spreuken gerelateerd aan slakken. De eerste is 'Non laevis ascensus' met een afbeelding van twee slakken die een heuvel opgaan; de tekst wijst op de eer na gedane inspanningen (Gibbs, 2011a). In een tweede embleem vindt men een afbeelding met twee torenvormige, gestileerde slakken en de leus 'Fert omnia secum'; de tekst wordt uitgelegd als een wijs man die alles meedraagt (Gibbs, 2011b). Zie #253 respectievelijk #255.

De naaktslak heeft, wellicht in navolging van Van Maerlant, ook Jacob Cats geïnspireerd in zijn *Emblemata moralia et oeconomica* (Cats, 1627); een bundel met emblemen met bijbehorende teksten met zowel een morele als een economische strekking. Op p. 46-47 in deze bundel vinden we onder het kopje 'Sal sistit evntem' ('Zout stopt gaan') een afbeelding van een hand die zout strooit op een naaktslak (#22). Deze naaktslak is gezien uiterlijk en habitus waarschijnlijk de Grote aardslak *Limax maximus*; afbeeldingen van Limacidae in een kunsthistorische context zijn echter zeldzaam (D. van Bruggen, persoonlijke mededeling). De enige andere afbeelding die wij van deze familie zagen is te vinden in een in 1592 vervaardigde gravure (#120), onderdeel van Jacob Hoefnagel's *Archetypa svditaqve patris Georgii Hoefnagelii*, met als titel 'Ipsa dies aperit: conficit ipsa dies'. Slakken op gravures: dan mag Rembrandt natuurlijk niet onvermeld blijven. Bekend is zijn afbeelding van *Conus* schelpen, die in spiegelbeeld op papier gekomen zijn, maar recent ontdekten we dat er nog een tweede gravure van hem is waarop een schelp in spiegelbeeld staat (#192; fig. 2).

Afbeeldingen op schilderijen

Omdat wij over dit onderwerp nog in een afzonderlijk artikel willen publiceren, vermelden wij hier slechts enkele hoofdlijnen. De vroegste ons bekende slak op een olieverfschilderij is uit 1483 van een anonieme Hongaarse kunstenaar, bij een afbeelding van St. Maarten (#63). De slak is hier nog erg gestileerd. Met veel meer accuratesse komen ze met name voor op stillevens uit de 17e en 18e eeuw. Het scharnier tussen gravures en stillevens vinden we in het werk van de Duitser Johann Kemperer. Vergelijk u bijvoorbeeld #51 met #212. Naast Europese

soorten die door een groot aantal schilders gebruikt worden, vooral *Cepaea* (fig. 3), zijn ook een beperkt aantal tropische schelpen van landslakken op stillelevens te vinden. Er blijken slechts enkele schilders te zijn die deze hebben gebruikt, bijvoorbeeld Balthasar van der Ast (onder andere #12, #71, #85).



Fig. 2. Rembrandt van Rijn (1642), Fluitspeler (RMA, inv. RP-P-OB-246).

Afbeeldingen op diverse objecten

Wellicht een van de oudste objecten die soms met een slak wordt geassocieerd, is de graftombe van Nefertari. Zij was een van de vrouwen van de Egyptische farao Ramses II en leefde 1290-1224 B.C. De binnenkant van de tombe is rijk versierd met schilderingen. Op enkele van deze schilderingen staat een naaktslak-achtige figuur die door Schmidt (2013) als een slak wordt gezien; deze figuur komt alleen voor in de nabijheid van mannelijke figuren. Anderen zijn echter van mening dat deze figuur een Gehoornde slang *Cerastes cornutus* voorstelt (zie Dollinger, 2000): dit komt ons aanzienlijk plausibeler voor, maar geeft wel aan dat oude afbeeldingen tot verkeerde associaties kunnen leiden. Slang en slak hebben overigens beide dezelfde proto-Indo-Europese stam: 'sneq', dat 'kruipen, kruipend iets' betekent (11). Verwijzingen naar andere afbeeldingen in de oudheid zijn te vinden bij Keller (1913: 523-524); Cranga & Cranga (1997) noemen diverse Franse voorbeelden daterend uit de 2^e-19^e eeuw, met een accent op de 16^e en 17^e eeuw. Een ander Frans voorbeeld is te vinden in de kathedraal van Chartres, waar in een versiering nabij het koor het thema 'ridder en slak' weer opduikt (#26). Deze kerk werd gebouwd rond 1200; ook in Parijs en Amiens schijnt dit thema bij de kerkbouw gebruikt te zijn; hier hebben we echter geen afbeelding van kunnen vinden. Een ander interessant object in de context van een kerk is het graf van St. Sebaldus in Nürnberg (#52). Deze bronzen tombe is een van de hoogtepunten uit de Duitse Renaissance en werd van 1508-1519 gemaakt door Peter Vischer en zijn zonen. De tombe rust op in totaal 12 slakken, die allemaal naar rechts bewegen. VanEdwards (2000) meent

dat dit werk ook bekend moet zijn geweest bij Alfred Dürer, gelet op de gelijkenis tussen deze slakken en een afbeelding van Dürer.

In de 16e eeuw waren dwergen en putti's erg in de mode als versieringen voor fonteinen in Italië. In Florence staat bij Villa Careggi een marmeren beeld van een dwerg op een *Helix* slak; een bronzen versie hiervan is in het Louvre museum in Parijs (#252). Het werk wordt toegeschreven aan Valerio Cioli.

Een ander voorbeeld van slakken als versiering is een wandtapijt gemaakt in ca. 1550-1557 in Vlaanderen. Dit is een zogenaamde 'verdure' in groenachtig-blauwe tinten, met in het midden een plant met grote distelachtige, omkrulde bladeren. Op deze bladeren staan in totaal vijf gestileerde slakken afgebeeld, waarvan er twee naar rechts georiënteerd zijn en drie naar links. Van de laatstgenoemde lijken er twee linksgewonden (#4).

Ook in de heraldiek kunnen slakken gevonden worden. In Guillim (1724: 203) wordt een Engels familiewapen genoemd waarin slakken voorkomen. Als betekenis wordt vermeld: "The Bearing of the Snail doth signify, that much deliberation must be used in Matters of great Difficulty and Importance". We vonden verschillende gemeentewapens uit de Franse Pyreneeën met daarop één of drie slakken; sommige slakken, bijv. op het wapen van de gemeente Saléchan, zijn linksgewonden (12).



Fig. 3. Abraham Mignon (1660-1679), *Cepaea nemoralis* (L., 1758), detail van Stilleven met vruchten, oesters en een porceleinen kom (RMA, inv. SK-A-2329).

Epiloog

Hoewel het bovenstaande slechts een kleine greep is uit wat wij zoal tegenkwamen en wij ons vooral hebben beperkt tot oudere afbeeldingen, is onze conclusie duidelijk: de fascinatie voor slakken is van alle tijden en is terug te vinden in uiteenlopende kunsthistorische werken. Ga maar eens op slakkenjacht....

Dankwoord

Bij de identificatie van soorten hadden wij de zeer gewaardeerde hulp van Dolf van Bruggen, Rob Moolenbeek, Fred Naggs, Eike Neubert en Ton de Winter. Nes van Hulzen wees ons op het manuscript van Jacob van Maerlant. David Robinson gaf een verwijzing naar andere middeleeuwse manuscripten, waardoor

een nieuwe wereld voor ons openging. Voor diverse bronnen konden wij, waar nodig, gebruik maken van de diensten van de bibliotheekmedewerkers van Naturalis; hun immer vlotte en accurate service willen wij hier in grote dank vermelden.

Dit artikel is opgedragen aan de 80-jarige NMV, in het bijzonder de leden die zich langjarig inzetten of hebben ingezet om de vereniging te laten reilen en zeilen.

Noten

- (1) Gebruikt zijn onder meer de collecties van de British Library, Medieval manuscripts, Londen (BLL), Bibliothèque Nationale, Parijs (BNP), Det Kongelige Bibliotek, Kopenhagen (DKB), FitzWilliam Museum, Cambridge, U.K. (FWC), Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (KBH), Paul Getty Museum, Malibu, U.S.A. (PGM), Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag (RKD) en Rijksmuseum, Amsterdam (RMA). De nummers in combinatie met het hashtag teken (#) verwijzen naar blogposts op <http://huntingforsnails.wordpress.com>, die bekeken kunnen worden in combinatie met het lezen van dit artikel.
- (2) Zie ook #18 voor een afbeelding van een naaktslak, eind 14e eeuw.
- (3) Identificatie door Eike Neubert.
- (4) Van sommige manuscripten zijn meerdere exemplaren bekend, die niet alle identiek hoeven te zijn; zo is van Brunetto Latini's *Li Livres du Trésor* het thema 'ridder en slak' alleen aanwezig in het exemplaar in de British Library (Stones, 2013).
- (5) Het manuscript dateert uit ca. 1428. Identificatie door Fred Naggs (persoonlijke communicatie).
- (6) Het manuscript van Cantimpré (<http://bit.ly/1f9NMeA>) bevat slechts een klein aantal afbeeldingen; de teksten over de slakken zijn niet verlichtigd.
- (7) De transcriptie van de tekst is naar een document in KBH (<http://bit.ly/1f9Q4Ky>), folio 133rb.
- (8) Idem noot 4, folio 135vb.
- (9) DKB, manuscript Thott 291 8°.
- (10) Zie voor alle afbeeldingen RKD 121344; identificaties van slakken in de fascimile-uitgave zijn door Ton de Winter.
- (11) Zie www.etymonline.com, zoektermen 'snail', 'snake'.
- (12) Voor andere voorbeelden, ook uit andere landen, zie http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Snails_in_heraldry.

Geraadpleegde bronnen:

- ANONIEM (2013): Bijdrage 'Meles meles' d.d. 25-10-2013 4:13pm op <http://reshistorica.historyboard.net/t617-knights-v-snails> (geraadpleegd 18-12-2013).
- BENTHEM JUTTING, W.S.S. VAN (1939): A brief history of the conchological collections at the Zoological Museum Amsterdam. – *Bijdragen tot de Dierkunde* 27: 167–246.
- BIGGS, S.J. (2013): Knight v. snail. <http://bit.ly/1anPrw0> (geraadpleegd 25-10-2013).
- BREURE, A.S.H., L. ÁLVAREZ-LAJONCHÈRE. & A. GONZÁLEZ GUILLÉN (2014): Color-full and eye-catching: an iconography of *Liguus* land shells (Gastropoda: Orthalicidae). – *Archiv für Molluskenkunde* 143: 1-19.
- BUVELOT, Q. & L. VAN DER VINDE (2008): De stillezens van Adriaen Coorte (werkzaam c. 1683-1707): met *oeuvrecatalogus*. – Waanders, Zwolle.

- CATS, J. (1627): *Emblemata moralia et oeconomica*: 1–91. – In: Cats, J., Proteus ofte Minne-beelden verandert in sinne-beelden. – P. van Waesberge, Rotterdam.
- CRANGA, Y. & F. CRANGA (1997): L'escargot dans le Midi de la France approche iconographique. *Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France* 57 (zie http://www.gireaud.net/files/histoire_escargot_midi_france.pdf; geraadpleegd 18-12-2013).
- DOLLINGER, A. (2000): An introduction to the history and culture of Pharaonic Egypt. *Ancient Egyptian bestiary. Snakes*. <http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/bestiary/snake.htm> (geraadpleegd 19-12-2013).
- GIBBS, L. (2011a): Non Laevis Ascensus. <http://distichalatina.blogspot.nl/2011/12/non-levis-ascensus.html> (geraadpleegd 19-12-2013).
- GIBBS, L. (2011b): Fert Omnia Secum. <http://distichalatina.blogspot.nl/2011/12/fert-omnia-secum.html> (geraadpleegd 19-12-2013).
- GUILLIM, J. (1724): A display of heraldry. – Ward, London
- HENDRIX, L. & T. VIGNAU-WILBERG (1992): *Mira calligraphiae monumenta. A sixteenth-century calligraphic manuscript inscribed by Georg Bockskay and illuminated by Joris Hoefnagel*. – The Paul J. Getty Museum, Malibu.
- HURST, M.J. (2009): The witless warrior. <http://pre-gebelin.blogspot.nl/2009/04/witless-warrior.html> (geraadpleegd 20-12-2013).
- KELLER, O. (1913): *Die antike Tierwelt, 2: Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere, Tausendfüßler, Krebstiere, Würmer, Weichtiere, Stachelhäuter, Schlauchtieren*. – Engelmann, Leipzig.
- LAFOUNTAIN, M. (2012): Strange illumination. <http://bit.ly/19EA7MI> (geraadpleegd 20-12-2013).
- LEGOFF, J. (1999): *Un autre Moyen Age*. – Gallimard, Paris.
- OOSTROM, F.P. VAN (1985): Jacob van Maerlant: een herwaarding. – *Literatuur* 2: 190-197.
- PAZ, M. (2001): *Studies in seventeenth-century imagery, 2nd edition*. – Edizione di Soria e Letteratura, Roma.
- PYRDUM, C. (2009): What's so funny about knights and snails? <http://bit.ly/1eP6rMT> (geraadpleegd 18-12-2013).
- SCHMIDT, P. (2013): Ankh, snail, blood, and knot: on Nefertari's tomb. <http://www.swarthmore.edu/Humanities/pschmid1/essays/Nefertari/nefertari.html> (geraadpleegd 19-12-2013).
- STONES, A. (2013): The illustrated manuscripts of Brunetto Latini, *Le Trésor*, to c. 1320. <http://www.florin.ms/beth5.html#stones> (geraadpleegd 18-12-2013).
- STRAUSS, W.L. (1974): *The book of hours of the emperor Maximilian the first; decorated by Albrecht Dürer, Hans Baldung Grien, Hans Burgkmair the elder, Jörg Breu, Albrecht Altdorfer, and other artists; printed in 1513 by Johannes Schoensperger at Augsburg*. – Abaris, New York.
- VAN EDWARDS, D. (2000): Lute of the month. <http://www.vanedwards.co.uk/month/feb00/month.htm> (geraadpleegd 18-12-2013).
- WOETMANN CHRISTOFFERSEN, P. (2013): The Copenhagen Chansonier and the 'Loire Valley' chansonniers. <http://chansonniers.pwch.dk> (geraadpleegd 19-12-2013).
- YAPP, W.B. (1981): *Birds in medieval manuscripts*. – British Library, London.

Adressen van de auteurs:
susannerenate@gmail.com
bram.breure@naturalis.nl